

MAGYAR ÁLLAMI OKTATÁSPOLITIKA – A KÖZÉPKORBAN

Nagy Péter Tibor

A fiatalabb kutatók számára vélhetőleg hihetetlen, de a magyar neveléstudomány késő 1980-as években uralkodó légkörében az oktatáspolitikai szó használata sok neveléstörténészben erős ellenérzéseket keltett. Mi, az akkori fiatalok sokáig úgy gondoltuk, hogy Mészáros István tanár úr ezek közé az általunk is nagyra becsült, de a tudományos nyelv változásaival szembenálló „konzervatív” tudósok közé tartozik. Azután – eme előítélet világos cáfolataként – 1990-ben megjelent Mészáros István Pázmány Péter oktatáspolitikája című tanulmánya. Nem is akárhol, hanem a Magyar Tudományban, az MTA folyóiratában. Nincsenek persze kutatások arról, hogy mindez hogyan hatott a neveléstudomány közegében, de az tény, hogy 1991-ben több magát kifejezetten „oktatáspolitikai szemléletűnek” nevező neveléstörténeti kandidátusi védésre kerülhetett sor. Mészáros Istvánnak tehát nemcsak azért tartozunk sokan köszönettel, amit szűkebben vett szakterületén, azaz a középkori – kora újkori oktatás történetében nyújtott, hanem a fenti gesztusért is. E születésnapj kötetben – egykori tanárom szíves jóindulatát kérve – átlépem saját kronologikus határait, s megpróbálom Mészáros klasszikus korszakára, a középkortörténetre alkalmazni az oktatáspolitikai szemléletmódot. A szöveg nem saját kutatásokra támaszkodó szaktanulmány, inkább afféle neveléstörténeti előadás.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ EURÓPÁBAN

Az állam oktatáspolitikai szerepvállalásáról már az ókortörténetben is beszélhetünk. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy ha több magasan szervezett társadalmat egy birodalomba szerveznek, s e birodalom legalább egyik integráló erejévé az oktatási rendszert vagy az eredetileg igencsak sokszínű elit közös műveltségét teszik, akkor a hagyományosan helyi kereslet és kínálat által szabályozott, illetve helyi hatalmi viszonyoknak alávetett, esetleg lokális vallási személyek által felügyelt oktatásügy szükségképpen állami ügygé válik. És az állami ügy természete szerint: politikum.

Gyanúm szerint ilyesmi történt az asszír birodalomban, amikor a ninivei könyvtár központi gyűjteménye felől szabályozták a tananyagot a távoli iskolákban is, de ne menjünk ilyen messze, csak a „már a régi görögök is” szokásos szó-

fordulatáig. A görög félszigetre kiterjedő macedón hódítás korában érkezünk el a politika és az oktatás modern viszonyához. Arisztotelész (aki ekkoriban a birodalom legfontosabb iskolájának irányítója) szerint nem az oktatás dolga egy meghatározott – vagyis az oktató és a morálfilozófus által helyesnek gondolt – politikai rendhez adekvát morálra való nevelés, hanem a politika (az alkotmányozás, a törvényhozás) alrendszere teremti meg azt, hogy az államnak milyen állampolgárra van szüksége: az oktatást igénybe vevő állampolgár pedig abban érdekelt, hogy az adott rendben boldoguljon neveltetése által. Levonja a görög fejlődés, a politikai állam létrejöttének egyetlen lehetséges logikus konzekvenciáját: *„az egész államnak csak egy a célja [...] az állam összes tagjaira nézve a nevelés is okvetlenül egy és ugyanaz [...] a nevelés a törvényhozás tárgya és közüggé teendő”*. A tanulásban pedig semmiféle születési kiváltságnak vagy az ideák világával való misztikus kapcsolatnak helye nincs: minden tudomány tanítható és tanulható.

A számtalan népből álló utódállamok egyetlen integráló ereje a közös hellenisztikus műveltség volt. A kialakuló birodalmi ideológiák szerint a helléniséget nem a származás, a vér, hanem a műveltség teszi: ez lehetővé tette a régi elitekkel való keveredést. A hellenisztikus kultúra iskolai tanítását állami politika szabályozza. A másik alapvetően új elem, hogy míg hagyományosan az egyes filozófiai irányzatok önálló filozófiai iskolákat hoztak létre – sokfelét tanulni tehát csak úgy lehetett, ha a diák több különböző iskolát elvégzett –, az egyiptomi macedón uralkodók i. e. 322-ben létrehozták a hatalmas alexandriai kutatóegyetemet, a Muszeiont, melynek élén már főállású egyetemi vezető állott, s amelyben több párhuzamos, egymással versengő tanszék működött. A professzorokat az uralkodók nevezték ki, magas fizetést, gondtalan kutatási lehetőségeket, kiváltságokat biztosítva. Az egymással rivalizáló hellenisztikus birodalmakban is hasonló tudományos központok jöttek létre, a pergamoni könyvtár és iskola Róma felé, az antiokhiai India felé exportálta a hellenisztikus műveltséget.

Ez a hagyomány azonban megszakad: Róma ebben az értelemben nem épít ki egységes oktatási rendszert, s a lassan rendszerré váló új oktatási forma a keresztény hitoktatásé sem állami vagy városi ügy, hanem a püspökségek felügyelete alatt áll. Mi több, míg a római állam kontinuitása megszakad, a püspökségeké nem – ezek német, francia, itáliai területen régebbi intézmények, mint bármely középkori államalakulat. Talán ez a magyarázata annak, hogy az oktatást hagyományosan egyfajta egyházi „belügynek” szokás titulálni, legalábbis valami olyasfajta jelenségnek, mely iránt az állam érdeklődése csak valamikor a 17–18. században éled fel.

A neveléstörténészek a 18. század előtti oktatást egyértelműen *társadalmi* ügynek tartják, s az egyházi oktatást mint valamely társadalmi csoport magán-tevékenységét értékelik. A nyugat-európai neveléstörténet-írás és oktatáskutatás

hatalmas bizonyító anyagot halmozott fel erre nézve. Két jelenségcsoport (két időszak) mond csupán ellent az öntörvényű egyházi oktatás Nyugat-Európára kétségtelenül igaz koncepciójának: noha az egyházszervezet maga régebbi mint az államok, az európai alap- és alsóközépfokú oktatás gyökerei abban a 8. századi frank *birodalmi politikában* gyökereznek, mely a különböző szintű egyházkormányzati egységek feladatává tette a *püspöki, illetve plébániai iskolák* létrehozását és rendszerszerű működtetését. (Mi több, azt, hogy a bencés *kolostorokban* nemcsak elmélkedni, téríteni és dolgozni, de tanítani is kötelező, szintén a 789-es *királyi* rendelet írta elő.)

A másik tény, hogy a 12–13. sz.-tól az *egyetemen* zajló teológiai küzdelmek háttérében előbb a császárság/pápaság, majd a zsinati elv / a pápaság, végül a nemzeti állam / az egyetemesség vitái állottak, és ennek megfelelően a pápával vagy a helyi egyházi vezetéssel szembekerülő teológusok és egyetemi tanárok Occamtól és Marsiliustól Lutherig *politikuskok, uralkodók támogatását és védelmét élvezték*. Ezek a látszólag teológiai, valójában azonban a tudásról, a műveltségről, a politikáról, a jogról szóló viták (ezt hajlamosak vagyunk elfelejteni) nem pusztán az „igazi” egyetemistákat, hanem az ars fakultások révén *az egész 15 év feletti tanuló korosztályt befolyásolták*, így ekkoriban (tudatosan történetietlen kifejezésével élve) a „felső középiskola” éppúgy állami politikai kérdés *is*, mint az egyetem. Kétségtelenül elfogadható azonban, hogy a nyugat-európai egyházkormányzat, egyházi oktatás a 9–13. század *között* sajátos módon „öntörvényű” volt, azaz a külső politikai körülmények viszonylag kevésbé befolyásolták. (Tehát pl. a feudális anarchiába süllyedő állam nem rántotta magával az oktatásügyet.) Az is elfogadható, hogy a 13. század utáni időszakban az egyházkormányzat kiterjedtsége, az egyházi társadalom belső sokszínűsége, az egyes egyházi áramlatok mögé felsorakozó erős polgárság a nyugat-európai régióban még hosszú évszázadokra (tulajdonképpen a 17–18. századig) szükségtelessé tette (illetve a „sok tényező egyikének” rangjára fokozta le) az állam oktatáspolitikai szerepvállalását. A továbbiakban azt szeretnénk igazolni, hogy *a magyar oktatásban – először a magyar feudális állam viszonylag késői kiépülése kapcsán, majd más okokból – az állam szerepe mindig lényegesen nagyobb volt, mint Nyugat-Európában*. Továbbá, hogy noha Magyarországon is igaz a szerzetesrendek, illetve az egyházkormányzat által fenntartott iskolahálózat kettőssége, Magyarországon *mindketőben* nagyobb az állam befolyása, mint ezt a neveléstörténeti köztudat tudni véli. (Az érvelésből logikailag következhet az az itt nem igazolt állítás, hogy esetleg más későn jövő területeken – pl. a lengyel és a balti térségben is – a nyugat-európainál nagyobb az állam szerepe).

AZ ÁLLAM ESZKÖZEI

Alapfeltevésünk szerint az egyház tevékenységére gyakorolt állami befolyás nem csupán az egyháznak mint politikai és hatalmi tényezőnek a befolyásolása (e jelenséget ugyanis az egymással egyébként szembenálló koncepciók, Szűcs Jenőé vagy Gerics Józsefé is elismerik), hanem azoknak az „*ágazatoknak*” az *átte-
teles igazgatása, felügyelete* is, melyeket az egyház ebben az időszakban ellátott.

Az állam „oktatáspolitikájának” értelmezéséhez számba kell vennünk, hogy a modern (mondjuk 18 századi) szempontok (pl. *hasznos*, mert szakképzett állampolgár nevelése) csak igen óvatosan alkalmazhatók a középkori motivációk között. De mint látni fogjuk, valamennyire mégiscsak alkalmazhatók, hiszen a mezőgazdasági termelés növelése, a mezőgazdasági kultúra terjesztése Magyarországon sokkal inkább állami ügy, mint Nyugaton. Az állami oktatáspolitikai modern funkciói közül nincs például szükség a *tömegek* politikai szocializációjára, legalábbis az istentiszteletek szocializáló hatását meghaladó mértékű nevelésére. De az istentiszteleteket tartó *papok képzése* – és a kor egyes áramlatai közötti választás, ti. hogy milyen szellemben történjék a képzésük – már állami ügy. Nyilvánvaló az állam érdekeltége az értelmiségképző funkciók kapcsán, hiszen az iskolai oktatás mindenekelőtt a *középrétegekbe* való *bekerüléssel* kapcsolatban, az állami és egyházi feladatok ellátásával kapcsolatban képzett *szakembereket*.

A középkorra vonatkozóan tanügyigazgatáson, állami tanügyigazgatáson tehát azt érthetjük, hogy a) az állam törvényekkel szabályozza az egyház ezzel kapcsolatos tevékenységét, az egyházszervezet bizonyos pozícióiban ülők *tanügyigazgatási* kompetenciáját; b) az állam birtokadományozással szabályozza, konkrétan kik (pl. mely szerzetesrendek) *tartsanak fenn* iskolát; c) az állam a közép- és felső szintű egyházi vezetés *személyi összetételének* befolyásolásával szabályozza, hogy az iskolákat ellenőrző egyházi tisztviselők milyen beállítottságúak közül kerüljenek ki; d) az állam saját hivatalnokainak kiválasztásával, illetve más munkáltatók befolyásolásával szabályozza, hogy mely iskola növendékei jussanak pozíciókhoz a hierarchiában és az államhivatalokban, ezzel mintegy a „*kimenet felől*” szabályozva az egyes iskolák presztízsét; e) mivel a kor tudattartalmának pluralizmusa abban jelent meg, hogy az egyház bizonyos csoportjai egymástól eltérő teológiai- filozófiai- egyházszervezeti-jogi álláspontot vallottak: az állam személyi döntései, illetve (ha már ez az eltérő álláspont manifestálódott) az egyes rendek javára történő alapításai, valamint a nemzeti történelem és joganyag oktatására vonatkozó elvárásai az oktatás *tartalmát* is befolyásolhatták; f) az állam saját közigazgatási beosztásához igazítással szabályozva az egyház és az iskolarendszer *területi* eloszlását. Ilyen értelemben az Árpád-házi

királyok *egyházpolitikáját* (mely kifejezés már régebben is használatos volt) nem túlzás *oktatáspolitikaként* is leírni.

AZ ÁLLAM ÉS A KOLOSTORI ISKOLÁK

Magyarországon – állami döntésnek, azaz egy konkrét szerzetesrend megkeresésének köszönhetően – a kor három alapvető *bencés* szerzetesi reformáramlatából nem a világi hatalomtól függetlenedő (s a tevékenység helyett a liturgiára koncentráló) *cluny*-i vonal és nem is a *ravennai* aszketizmus hatott, hanem az a (lotaringiai) *gorze*-i irányzat, melynek hívei a clunyekkel szöges ellentétben nem vonták ki magukat hűbéruraik, királyuk, császáruk alól. Az állam a bencés rendnek még az egyházszervezet kiépülése előtt biztosít kolostorokat: a rend az iskoláztatást, az államszervezet kiépítéséhez oly fontos tisztviselőképzést fel tudta vállalni. Márton-hegy – a későbbi Pannonhalma – számára a *király* – és nem a helyi egyházi vezetés vagy nem a külföldi bencések – megbízottjai járkák ki a Monte Cassinó-i jogokat – azaz a püspökségektől való függetlenséget – a pápánál, s a kolostort a *király* teszi a papképzés központjává. Néhány évvel az első kolostor alapítása után már 11. század első évtizedében beszélhetünk kolostori iskoláztatásról.

István 1015 körül olyan kiváltságot kapott a szentszéktől, hogy megvizitálhatta a monostorokat, és ekkor a szerzetesek őt püspököt megillető szertartással fogadták. Tehát – ha nem is maradt fel erre vonatkozó dokumentum – *az állami kontroll („iskolalátogatás”) a szerzetesiskolák felett közvetlenül működhetett.* Még fontosabb, hogy egyházi kontroll viszont nem működhetett: a pannonthalmi főapát mind a mai napig az egyetlen olyan magyarországi egyházi tisztviselő, aki nem beosztottja az esztergomi érseknek. Noha a világi birtokosok is építettek templomot, István korában monostort még nem alapítottak. A korai középkorban tehát a magyar oktatást érintően a szerzetesek tevékenységén keresztül *csak a központi állam* tanügyirányító tevékenysége érvényesül, a *helyi* uralkodó köröké még nem. A 11. században alapított tucatnyi bencés apátság mellett feltehetően mindenütt működtek szerzetesképző iskolák, melyek az állami célú értelmiségképzést is ellátták. Nem tekinthető véletlennek, hogy éppen az állandó királyi kancelláriát megteremtő, sajátos bürokratikus robbanást előidéző s gazdaságpolitikai okokból a hazai mezőgazdaság intenzívvé válásában érdekelt III. Béla idején (a 12. században) terjedt el gyorsan az a *ciszterci* rend, mely a mezőgazdasági kultúra növelését tűzte ki célul, s ahol a tanult szerzetesek tanulatlan parasztokkal dolgoztak együtt.

A nagybirtokos bencés rend „elavulását” is a királyi udvar ismeri fel: IV. Béla támogatta a *dominikánus* rend – mely az elmélkedéssel, jámborsággal, liturgiával szemben a tanulást, a tudás megszerzését, az egyetemi pozíciók meghódítását helyezte előtérbe – magyarországi terjedését, s ő temettette magát először a (térítést és szegénységet középpontba helyező) *ferencesek* templomába. Az új rendek elterjedése mögött Nyugat-Európában a középnemesség és a városi polgárság szellemi és anyagi igényei állnak: túl gazdagnak, anyagilag túl igényesnek látták a rétegek a bencéseket. Magyarországon ezek az új igények a társadalomban még nincsenek meg, csak az előző rendszer válsága gyűrűzött be, s kényszerítette ki a központi állam lépését. A nyugati városok, ill. egyetemek talajából kinőtt megoldások (ferences, dominikánus, Ágoston-rendi) nem elégítették ki azokat az egyházi tisztviselőket, akik a Mecsekbe és a Pilisbe vonult remeték összefogását tekintették feladatuknak a tatárjárás után: így született meg az első sajátosan magyar rend, a *pálos*. Az egyes (különböző oktatási programot megfogalmazó) rendek behívásával, működésük anyagi biztosításával az állam képes volt befolyásolni a magyarországi kolostori oktatás konkrét kínálatát.

AZ ÁLLAM ÉS A KÁPTALANI ISKOLÁK

Még jelentősebb az állam, a világi hatalom befolyása, ha a püspöki hatalom alatt álló iskolarendszert vizsgáljuk meg, a káptalani és plébániai iskolák hálózatát. *Az állam törvényben szabja meg, hogy a püspökök feladata az egyházmegyei papok képzése* – ennek eldöntése tehát soha nem tartozott az egyház belső ügyei közé, a helyi alsó-értelmiségi funkciókról mindenképpen (s helyben) gondoskodni kellett. A finanszírozást is állami törvény garantálja: két szolgácsoladot rendeltek egy pap ellátására. Hasonlóképpen *állami törvény* tette a püspökségek feladatává a templomok könyvvéltását, székhelyeiken *kódexíró papokat is ki kellett képezniök*, ha nem kívántak a szerzetesekre, „importra” szorulni. (E két funkció radikálisan különbözött: az egyházmegyei papságnak ugyanis nem kellett tudnia írni, csak olvasni és énekelni.) Ezek a törvények Nagy Károly több évszázaddal korábbi törvényeire emlékeztetnek, és nem a kortárs uralkodók gyakorlatára.

Az egyház szervezeti beosztása és elhelyezkedése és ezzel az egyes *régiók, településcsoportok iskoláztatása* sem számított egyházi belügynek. A püspökségek hálózatának tervét még Géza készítette el s nyújtotta be jóváhagyásra Rómában 992 és 995 között. Később a templomok mindig az ispán vára mellett emelkedtek fel elsőnek, s az lett az esperes székhelye, azt pedig természetesen világi

szempontok, hagyományok, ill. katonai megfontolások szerint jelölték ki. Az egyházszervezés területi haladása Nyugatról Keletre pedig a német fenyegetés növekedésével, az állami központ vándorlásával áll összefüggésben. Az egyházmegyéek határait még Szent László is (a 11. század végén, több generációval a kereszténység felvétele után) szabadon vonja meg, mert (a Balkán felé irányuló) expanziós politikája ezt így kívánja. Mindez szöges ellentétben áll a nyugati helyzettel, ahol a püspökségek központjai és határa sokkal régebbiek, mint bármely középkori államalakulat, világi közigazgatási központ. Minthogy pedig a káptalanok mindig a püspök székhelyén tartózkodtak, a káptalani iskolák is (akár van róluk okleveles nyom, akár nincs) e világi központokban álltak fel.

A *tananyag* egyik meghatározó részét képező egyházi ünnepeket sem pusztán az egyházi megfontolások determinálják, például az Endre király által elrendelt Szent Péter-ünnep a pápaság-császárság küzdelmében elfoglalt hely dokumentálására szolgál. A tanulandó dolgok között mindig kitüntetett hely illette meg a Szent Istvánról szóló ismereteket, azokat, melyeket döntően állami szolgálatban álló történészek alakítottak ki. A már hanyatlásnak indult veszprémi káptalani iskola 1276-os újjászervezésének nyíltan megfogalmazott oka a királyi oklevél szerint, hogy az *ország* jogát (tehát nem egyházjogot) őrizték és oktassák. A szerzetesrendek és a világi papság közötti harcba – ami az egyes iskolákkal kapcsolatos személyi politikát és tananyagot egyaránt meghatározta – az állam könnyedén beavatkozhatott, példa erre, hogy a világi hierarchiában kisebbségben lévő *cölibátus*-hívőket a somogyvári apátság alapításával, külső erők bevonásával erősítette meg 1091-ben.

Nem szabad persze elhallgatnunk, hogy az állami beavatkozással egyidejűleg az *egyházi iskolarendszer nemzetközi normáit az egyetemes zsinatok szabályozták*. Az 1179-es lateráni zsinat a tanítók *fizetését* a püspökség feladatává tette, az oktatást viszont ingyenessé a szegények számára. Az 1215-ös lateráni zsinat ehhez hozzáfűzte, hogy a püspök és a káptalan azért is felelős, hogy más templomok tanítói is fizetést kapjanak. Az iskola vezetője ettől kezdve a káptalan olvasókanonokja volt, közreműködött az éneklőkanonok. Ezzel relatíve standardizálódtak a tanítók képzettségére és az iskolarendszer finanszírozására vonatkozó szabályok. Az ellenőrzés pedig felügyelői látogatásokkal folyt.

Ezeket a döntéseket azonban nemzeti szinten is legitimálni kellett. Ezt szolgálta az 1309-es budai zsinat, amelyből jól érzékelhető a centrum és a periféria közötti fáziseltolódás. (S nyilván az sem véletlen, hogy erre a budai zsinatra már az Árpád-ház kihalása és a pápa által támogatott Anjou-dinasztia idején kerül sor.) Fontos tény – zsinati határozat ide, pápai döntés oda –, hogy a tanítók és tanulók rekrutációja *nem folyhatott szabadon*: a szolgák taníttatásához meg kellett szerezni a földesúr előzetes engedélyét.

AZ ÁLLAM MINT AZ ISKOLÁT VÉGZETTEK „MUNKÁLTATÓJA”

Több politikatörténeti tény mutatja, hogy az egyházzal kapcsolatos személyi politika nem függetlenedhetett az illető világi szempontból mért hivatali alkalmasságától és a magyar társadalomban betöltött helyétől. (Mivel ebben az időben a világi papok családot alapítottak, a későbbiekben még fokozottabban belefónódtak az uralkodó körök csoporttharcaiba.) István személyesen nyerte meg a velencei Gellértet, egy nagy befolyású velencei család tagját, hogy – átutazás helyett – maradjon Magyarországon, s legyen az egyik legbizalmasabb (és éppen oktatástörténeti szempontból igen fontos) állami pozíció, *Imre herceg nevelői pozíciójának betöltője*, majd csanádi püspök. A leendő uralkodó nevelésének irányítása beláthatatlan fontosságú lehet az ezt kézben tartó értelmiségi egyének vagy csoportok jövője szempontjából.

A királyi *kancelláriát* frank mintára először az esztergomi érsek vezette. A tény, hogy a 13. századi magyar kancelláriákon döntő mértékben a bolognai egyetemen képzetteket alkalmaztak – tehát nem az egyház irányítása alatt álló párizsi egyetemen képzetteket – is bizonyítja: az állam *az egyes egyetemi képzési formákkal szemben munkaadóként állást foglalt*, s ezzel nyilvánvalóan kihatott az e felsőoktatási intézményekre felkészítő (vagy éppen azok látogatását tilalmazó!) hazai kolostori iskolákra is.

Gyakran szokták hangsúlyozni, hogy az egyház a magyarországi *történetírás*, az ismeretek felhalmozásának gazdája is. Hasznos tudnunk: a magyarországi egyház nem szervezetszerűen, hanem egyes tagjaiban felelt meg államtól elvárt ideológiai funkciójának: a hatalom *történeti legitimálásának*. A köztudatban használt kifejezéssel ellentétben a korai magyar történetírásban alig vannak (a Nyugaton döntően kolostorokhoz kötődő) krónikák és legendák: dominánsak a (királyi udvar megrendelésére születő) geszták. Sőt, a jellegzetes egyházi műfaj, a legenda sajátosságai is másmilyenek, mint Nyugaton: „*Szent István legenda Kálmán-kori szövegezésében egyértelműen megfogalmazódik a magyar király hatalma az egyház fölött, a pápasággal szemben, ami egy legenda esetében mégsem magától értetődő*” – érvel Gunst Péter. Nyugaton sokkal több volt a történetíró, Magyarországon igen kevés: ők is állami szolgálatban álló hivatalnokok voltak. De nemcsak az egyházak nem jelentenek önálló (a királyi udvartól elkülönült) történetírói központokat (és ezzel *az iskolák számára nemzeti tananyagtermelő központokat*), hanem a többi főúri udvar sem. Egyrészt azért, mert a királyi udvar – Könyves Kálmán udvaráról ez talán közhelyszámba megy – az elit átlagos kulturális igényeiből kiemelkedett, másrészt viszont azért nem, mert

a nyugati utazók – otthoni viszonyaikkal összehasonlítva – csodálhatták a 12. század közepi magyar királyok hatalmát az urakkal szemben. (S a megerősödő arisztokráciát legitimáló Anonymus, a régi és új arisztokrácia egyenlőségét hangsúlyozó Ákos is királyi kancelláriai munkatársként juthatott csupán a megfelelő ismeretek, oklevelek birtokába.) A kor magyarországi egyházai a nyugati kolostorokkal s hatalmas könyvtáraikkal ellentétben nem egy meglévő régi tudás őrzői, hanem az állami központban (külföldön képzett papok és klerikusok által megalkotott) nemzeti tudás továbbadói. Elmondhatjuk tehát, hogy a magyar történelem e korai századaiban a központi állam építette ki az egyházi oktatást és tudományosságot, formáltatta meg az iskolákban továbbadandó „nemzeti” ismeretanyagot. A „társadalomnak”, azaz a nemesi arisztokráciának legfeljebb annyi szerepe volt a dologban, hogy fiait papnak adva egyházi méltóságot kívánt szerezni, s ezzel maga is használta ezt az iskolarendszert, illetve annyi, hogy megadta rá vagy megvonta az engedélyt az alávetett jobbágság iskoláztatásától.

Az esetleges egyetemes történeti párhuzamokat ismerőikkel szemben hivatkoznunk kell arra, hogy a magyar állam rendkívül kiterjedt jogköre az egyház irányításában *nem pusztán az investitúraharcokat megelőző és ezért „mulandó” pillanatnyi helyzet szülte volt*, hanem olyan geopolitikai meghatározottság, mely a magyar állam és az egyház viszonyát később meghatározta: nemzetközi értelemben az, hogy Magyarország a nyugati kereszténység keleti határvidéke, azaz Bizánc és a muszlim birodalom, majd az orosz birodalom közelsége mindenkor akkora mozgásteret adott az országot vezető politikai csoportoknak – vagy ha úgy tetszik, sajátos politikai játékot kényszerített rájuk –, hogy Róma a megtartásuk érdekében mindig többet „engedett” nekik, mint az Európához közelebb eső szomszédoknak. Belpolitikai értelemben pedig az, hogy a dinasztia (az Árpád-ház) Európában talán egyedülálló módon régebbi és mélyebb gyökerekkel rendelkezett Magyarországon, mint az egyház. S nyilván nem véletlen, hogy Róma minden erőfeszítése ellenére nem vesztetett ki a magyar politikai köztudatból, hogy István király senkire, a pápára sem szorult hatalma elismeréséért, s hogy a koronát sem tőle, hanem a középkori tudat szerint „közvetlenül Istentől” kapta – állapítja meg Váczy Péter. A felekezetek (és felekezeti iskolák) közötti kulturális versengés – melyet Archer a protestantizmus kezdetétől definiál Nyugat-Európára nézve – Magyarországon, a keleti és nyugati kereszténység találkozási területén jóval korábbi jelenség: Erdély a kora középkortól tele van kéttemplos falvakkal.

ÚJ ERŐK ÉS ÚJ MÓDSZEREK AZ OKTATÁSPOLITIKÁBAN

Kétségtelen tény ugyanakkor az is, hogy a nagyszámú birtokadományozás, illetve az egyházi rend függetlenségének növekedése következtében talán a 14. századra *az egyház mintegy saját lábára állt*, s az egyházi oktatás közvetlen állami befolyásolása feltehetően lecsökkent. (Szemben a modern „folyamatfinanszírozó” oktatáspolitikával, mely bármikor megvonhatja egy-egy iskolatípustól a támogatást, a középkorban az egyszer már eladományozott birtok jövedelmét csak igen nehézkesen lehetett elvonni a tulajdonostól. Így az évtizedekkel, évszázadokkal korábbi állami döntések az állami preferenciák megváltozása után is jelen voltak a kor oktatásügyi valóságában. Megítélésünk szerint az iskolák önfenntartó ambíciójára utal az is, hogy a magas pozícióba jutott egykori tanítványokkal visszafizettették az iskola által tanításukba, ellátásukba fektetett költségeket.) A közvetlen – birtokadományozó – oktatáspolitikai jelentőségének beszűkülésével egyidejűleg azonban a 14. század folyamán az iskolák *„munkáltatói piaca”* szélesedett ki. A bíróságok, a kancelláriák, ahol a káptalani iskolai növendékek elhelyezkedtek, saját mintaoklevél-gyűjteményeiket taníttatták az iskolákkal, tehát az ilyen értelemben vett „szakoktatás” irányításában a legkorábbi időktől kezdve részt kaptak az államgépezethez tartozó világi munkáltatók. A városi fejlődés pedig azt hozta magával, hogy a fenntartói kontrollt is össze kellett hangolni az egyházi törekvésekkel. Folyamatos alkumechanizmus alakult ki a szabad királyi városok és a káptalanok között, hiszen az előbbieket választhatták plébánosaik és iskolarektoraikat, az utóbbiak viszont megtagadhatták a választás megerősítését. A városi tanítói pálya szociológiai értelemben részben a városi jegyzőség előszobája, részben a papi pálya előszobája lett. A falusi, mezővárosi tanítót viszont a földesúr választhatta ki.

Ezek a változások – látszólag – az állami befolyás relatív csökkenését jelzik. Kétségtelen tény, hogy az oktatási tér ebben az időszakban többszereplőssé vált, hasonlóképpen a nyugat-európai oktatási térhez. *A „munkáltatói” befolyás azonban Magyarországon sokkal inkább az állam oktatásbefolyásoló módszerének megváltozását jelenti, mintsem államtól függetlenedett új szereplők megjelenését.* Ugyanis a 14–15. század Magyarországon befolyást szerző dinasztiák (az Anjou-, a Luxemburg-, a Jagello-) fejlettebb területek (Itália, Brandenburg, Csehország) lovagi kultúráját, igazgatási mintáit, gazdaságpolitikai mintáit hozták magukkal: azaz a magyar társadalom „belső” igényrendszerét meghaladó mértékű lovagi és hivatali írásbeliség éppúgy az állami központ felől árad, mint ahogy a hivatalnokok alkalmazója is nagyobb arányban az állam, mint például Nyugat-Európában.

Az állami hivatalok (és a „hivatalnokképző” káptalani iskolák) lényegesen fontosabb munkáltatók Magyarországon, mint az egyház „belső” (tudományos vagy teológiai) tevékenysége. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a magyar diákoknak lényegesen nagyobb része tanul *világi jogot* a külföldi egyetemeken, mint ahogy ez Európában megszokott. A középkori erdélyi peregrinusokból például 4 filozófusdoktort, 5 orvost és 5 teológust ismerünk – míg a jogi doktorok száma: 57!!! (Egyébként ez a 71 doktorátust szerzett személy az összes peregrináns mindössze 3,5%-a. A doktori fokozatot nem szerzettek között is elsőprő többségben vannak a jogászok.) A külföldi telepes polgárság által lakott városok – melyek, mint láttuk, szintén az oktatási tér új szereplői – mozgástere a magyar nagyurakkal (és püspökökkel) szemben sokkal inkább az államtól és a királytól függött, mint a korabeli „Nyugaton”. (A városok jogainak és lehetőségeinek 1405-ös robbanásszerű kiterjedése nem a városok erejét, hanem Zsigmond világpolitikai szemhatárát jelzik. Még a század végén is csak 80-90 000 városlakó lehetett a hárommilliós országban)

AZ ÉRTELMIÉG ÉS AZ ÁLLAM

Az európai reneszánsz által kitermelt *új értelmiségi funkció* kettős: a reneszánsz értelmiségiek (akiket ezekre a funkciókra új, gyakorlatias művésziskolákban, a „megcsontosodott” egyetemekkel tudatosan szembenálló antik, illetve természettudományi irányultságú akadémiákon képeznek) egy része a megrendelő polgárság kiszolgálója, másik része pedig igazi Castiglione-féle udvari ember. E két rész aránya a Kelet–Nyugat-tengely mentén meghatározott. Amszterdamban bizonyos, hogy a polgári megrendelők és a polgársághoz alkalmazkodó (és nyilván erre képzett és erre képző) értelmiségiek vannak többségben, Firenzében már jóval több lehet az udvarhoz kötött értelmiségi, Budán pedig szinte kizárólag Hunyadi Mátyás udvara jelentette a humanista értelmiség (nemcsak a művészek és tudósok, de például a hivatásos katonatisztek) megélhetésének lehetőségét. A reneszánsz idején tehát az új értelmiség Magyarországon talán még inkább a központi államhoz kötött, mint a régi értelmiség.

Joggal ellenünk vetheti bárki: ha igaz is ez, hogyha ezeknek az értelmiségi funkcióknak a betöltésében nagyobb is az állam befolyása, mint Nyugat-Európában, a tiszta egyházi értelmiségi funkciók (s kétségtelenül ez az értelmiségi szerepek nagyobb hányadára terjed ki, mint a polgárosultabb országokban) nyilván kevésbé determináltak az állami politikától, mint az Árpád-házi időszakban. Fraknói Vilmos és más történetírók munkáiból jól ismert, hogy a 14–15. század-

ban a legfelső egyházi pozíciók betöltésére az uralkodó (illetve a kormányzó) és a pápa egyetértésével került sor. Ezeknek a pozícióknak, nagyjavadalmaknak nyilván nem sok közük volt az oktatás irányításához, ezt a kialakult és függetlenedett egyházi középprétegek, *egy független egyházi értelmiség végezte*. (Mindez nem csak nálunk volt így: Southern írja le, hogy Németország egyes területein politikai okokból kiválasztott írástudatlan (!) püspökök kezében voltak a nagyjavadalmak, az egyházkormányzat, a szociális és kulturális funkciók mégis remekül működtek a függetlenedett középszintű apparátusnak köszönhetően. Persze a politikai szempontokat követő kiválasztás sem jelent feltétlenül intellektuális érdemtelenséget, csupán egyházi szempontból nézett közömbösséget: Mályusz Elemér mutatott rá, hogy a 14–15. században általános szokás volt, hogy a kormányzásban közreműködő tanult és érdemdús hivatalnokokat egyházi javadalommal fizeti ki az állam.) Ma már ennek a középprétegnek – köztük a káptalani iskolák vezetőinek, illetve a plébániai iskolázást felügyelő *kanonokoknak* (e kategórián belül az ún. olvasó- és éneklőkanonok végeztek oktatásügyi funkciót) – az összetételéről és rekrutációjáról is elég sokat tudunk. Míg a jog – a konstanzi zsinat határozata – a király számára a jelöltek körének meghatározását tette lehetővé, és a pápának adta a kinevezés jogát, addig a gyakorlat ezt úgy alakította, hogy *„király nevezte ki őket, a pápa pedig jóváhagyta a döntést”. Az összes magyarországi kanonoki javadalom adományozása főkegyúri jogából eredően a királyt illeti [...] korszakunkban azonban általánosnak mondható az a gyakorlat, hogy a király kegyúri jogát világi vagy egyházi személynek adományozza*” – hangsúlyozza ugyanakkor Köblös József (Köblös, 1994. 20.).

Ez a középszintű egyházi bürokrácia igen nagy arányban (a Köblös által megvizsgált négy káptalan esetében 39%-ban) tanult *egyetemeken*. A külföldiek és a polgári származásúak között kifejezetten magas (70, ill. 51%-os) az egyetemre jártak aránya, a köznemeseknél ez az adat már csak 35%. A külföldiségből (azaz a helyi uralkodó körökkel szembeni idegenségből) és a polgári mivoltból (azaz a rendi értelemben vett másodrendűségből) eredő hátrányos helyzet leküzdésének, úgy látszik, feltétele az egyetemre járás. Nem véletlenül mondunk egyetemre *járást* (és nem egyetemet *végzést*), hiszen döntő többségük nem fejezi azt be. A hallgatók leginkább *kapcsolati tőkét* halmoznak fel, ez teszi lehetővé a káptalanokba való bejutást... *„Egyetemet járt kanonokaink túlnyomó többsége tehát rövid tanulmányai alatt vagy után javadalmához jutva beilleszkedett a káptalan mindennapos életébe, tudását a hiteleshelyi teendők végzésénél, a káptalani iskolában való tanításnál kamatoztatva, mások a királyi kancelláriában, a bíróságok mellett, vagy diplomataként a királyt szolgálták.*” Más adatok szerint az erdélyi püspöki káptalan kanonokjainak negyede/fele fordult elő a 15. század egyetemein.

Valamely konkrét pozícióba előlépéssel (azaz alacsonyabb kanonoki pozícióból való előléptetéssel) vagy egyből, azaz „protekcióval” lehetett bejutni – utóbbiak tették ki az esetek 57%-át. Az egyből bekerültek 53%-a rokoni kapcsolatai révén, 42 %-a udvari szolgálatai jutalmaképpen jutott pozíciójába. A maradék 24%-nak, mely a káptalan belső válogatására jut, közel fele szintén személyi kapcsolatokkal magyarázható. Az egyházi középrétegbe kerülők mintegy 9%-a volt korábban államhivatalnok, 7%-a futott be egyházi karriert, 78% szolgáló kanonok volt, 5%-uk lelkipásztor, 1% pedig tudós. Ez magas egyházon belüli rekrutációt mutatna. Ha azonban felbontjuk a réteget, rendkívül izgalmas kép tárul elénk. Az egyházi társadalom alsó rétegét a karpapság képezi, az ő számukra gyakorlatilag nincs felemelkedési mód. A középső rétegbe szinte mindenki kívülről érkezik. A középső réteg alját az egyszerű kanonokok, közepét az éneklőkanonok, felső sávját az olvasókanonok képezik. E középső rétegen belül már van mobilitás. Az efölötti rétegbe (magyarán a püspökök közé) már nincs továbblépés.

„Azok az alacsonyabb származású javadalmazosok, akiknek magas udvari pártfogók nem voltak, nem remélhették, hogy pusztán az egyházi lépcsőfokokat használva eljuthatnak a főpapi rendbe is. Állami szolgálatba lépéssel és pártfogók szerzésével azonban a legmagasabb egyházi posztokra is eljuthattak” – írja Köblös. A Köblös által használt új és rendkívül korszerű történet-szociológiai elemzés a javadalom megszerzésére helyezi a hangsúlyt. Számunkra azonban a betöltött funkció érdekes – a középfokú tanítás, illetve a tanügyigazgatás funkciója, melyre való kiválasztás tehát állami érdemeken alapszik.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az iskolairányításban és tanításban fontos olvasó-, illetve éneklőkanonoki funkció legfontosabb jellemzői, hogy a) az államhivatalnok karriert futottak messze felülreprezentáltak; b) az egyszerű papságból (belső egyházi karrierrel) nem emelkedhettek ide; c) innen nem emelkedhettek feljebb, az egyházkormányzat csúcsaira. A fenti elemzésből, ti. hogy az olvasókanonoki, éneklőkanonoki helyek betöltésében ilyen óriási szerepe van az államnak, illetve a világi politikai kapcsolatoknak, azt mutatja, hogy Magyarországon ezekben az évszázadokban is beszélhetünk állami oktatáspolitikáról, illetve hogy mindaz, amit az egyházi oktatásról tudunk, jelentős mértékben állami döntések eredményeképpen alakul ki.

Mindezek az elemek (melyeknek számát más középkortörténeti elemzések újraolvasásával nyilván szaporítani lehet) azt jelzik, hogy az az állítás, hogy a középkori oktatás az egyház szolgálatában, illetve vezetése alatt állott, Magyarországra lényegesen kevésbé igaz, mint Nyugat-Európára. Először is az egyházon keresztül – a korai időszakban személyi döntések, az iskolaalapítók kiválasztása,

az egyházi feladatok és területhatárok állami kijelölése révén – a központi állam fejt ki a maga tanügyigazgató tevékenységét. A későbbiekben a társadalom strukturálódása, az iskolában – a tananyagban, a tanítók alkalmazásában stb. – érdekelt szereplők számának megnövekedése oda vezet, hogy ők maguk is gyakorolni kezdik az iskolaigazgatással és felügyelettel kapcsolatos jogosítványokat. Ám ezek az új elemek sem csökkentik az állam hatalmát, hanem (innen nézve is) áttételessé teszik azt. Az oktatást ténylegesen irányító egyházi középfunckionáriusok jogilag és szociológiailag is igazolható függése az államtól pedig a „tisztán egyházi” célokat szolgáló oktatás állami befolyásolását tette lehetővé.

Befejezésül szeretnénk hangsúlyozni, hogy a protestantizmus magyarországi terjedése sem olyan mértékű, mint Nyugat-Európában. A magyar protestantizmus születése és különösen megszilárdulása nem a magyarországi polgárosodottsággal áll összefüggésben, hanem a világpolitikai helyzettel. Az erdélyi fejedelmi hivatalok és magyar királyi hivatalok egyház- és oktatáspolitikája óriási fontosságú a magyar oktatási helyzet befolyásolásában, sokkal nagyobb, mint a helyi társadalom igényei és kívánságai, illetve az egyházak belső fejlődésének törvényszerűségei.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Archer, M. (1979): *Social Origins of the Educational Systems*. Sage, London.
- Bagi Dániel (2002): Európa és Magyarország Szent István korában. *Századok*, **136.** 4. 959–963.
- Bagi, Dániel (2008): The Development of Literate Mentalities in East Central Europe. *Századok*, **140.** 2. 511–513.
- Bónis György (1972): *A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat és Közép-Európában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bowen, J. (1981–1983): *A history of western education*. Methuen, London.
- Csukovits Enikő (2001): Klaniczay Gábor: Az uralkodók szentsége a középkorban: Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. *Századok*, **135.** 4. 1031–1033.
- Csukovits Enikő (2008): Körmeny Kinga: Studentes extra regnum 1183–1543: Esztergomi kanonokok egyetemjárása és könyvhasználata. *Századok*, **140.** 2. 513–515.
- Fügedi Erik (1992): A középkori Magyarország történeti demográfiája. *Történeti Demográfiai Füzetek 1.*, Budapest.

- Gerics József (1995): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gunst Péter (1995): *A magyar történetírás története*. Csokonai Nyomda, Debrecen.
- Horváth Márton (1988) (szerk.): *A magyar nevelés története*. (I. kötet.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Huszár Tibor (1977): *Fejezetek az értelmiség történetéből*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Karácsonyi János (1985): *Magyarország egyháztörténete*. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.
- Klanciczay Gábor (2006): Kísérletek Árpád-házi Szent Margit szentté avatására a középkorban. *Századok*, **138.** 2. 443–453.
- Klanciczay Tibor (1973): *A múlt nagy korszakai*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kondor Márta (2007): 825 éves a hiteleshelyi írásbeliség: Beszámoló a 2006. december 12-én Pécsen rendezett hiteleshely-történeti konferenciáról. *Századok*, **137.** 2. 502–505.
- Kondor Márta (2008): A királyi kúria bíróságaitól a kancelláriáig: A központi kormányzat és adminisztráció Zsigmond-kori történetéhez. *Századok*, **138.** 2. 403–436.
- Kosza László (2008): 11. századi bencés monostor a Szepességben? *Századok*, **138.** 2. 339–357.
- Köpeczi Béla (1986): *Erdély története*. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kubinyi András (1994): A Jagello-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok*, **124.** 2. 288–319.
- Le Goff, J.(1979): *Az értelmiség a középkorban*. Gyorsuló idő sorozat. Magvető Kiadó, Budapest.
- Lévai Csaba (2008): Kálvinizmus a perifériákon: Vallás és társadalom Európa perifériáin (Beszámoló a Debreceni Református Kollégiumban 2008. április 23–24-én rendezett konferenciáról). *Századok*, **138.** 4. 1041–1046.
- Mályusz Elemér (1971): *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mályusz Elemér (1984): *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Mészáros István (1981): *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mészáros István (1990): Pázmány Péter „oktatáspolitikája”. Pázmány és a korabeli hazai iskolarendszer. *Magyar Tudomány*, **97.** 4. 420–432.

- Nagy Péter Tibor (1996): Az egyház és a modernizáció az oktatástörténetben. *Új Pedagógiai Szemle*, **6.** 4. 73–87.
- Püspöki Nagy Péter (1996): *Európáról és Magyarországról*. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Budapest.
- Seidler, G. L. (1967): *Politikai gondolkodás az ókorban és a középkorban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Solymosi László (2008): Dreska Gábor: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének oklevéltára I. (1244–1398). *Századok*, **138.** 2. 507–511.
- Southern, R. W. (1987): *A nyugati egyház és társadalom a középkorban*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Szűcs Jenő (1988): Szent István intelmei. In: *Szent István és kora*, MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Szűcs Jenő (1993): *Az utolsó Árpádok*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest.
- Tapolcai László (2007): Font Márta: Keresztény nagyhatalmak vonzásában: Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. *Századok*, **137.** 4. 1037–1043.
- Thoroczkay Gábor (2003): Kristó Gyula: Magyar Historiográfia I. Történetírás a középkori Magyarországon. *Századok*, **133.** 2. 494–498.
- Thoroczkay Gábor (2008): Koszta László: Írásbeliség és egyházszervezet: Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. *Századok*, **138.** 2. 515–518.
- Tóth Krisztina (2008): Az esztergomi Szent István keresztes konvent hiteleshelyi működése az Árpád-korban. *Századok*, **138.** 2. 375–401.
- Tringli István (2003): A szent királyok szabadsága: A középkori történelmi tudat és a történelem-hagyományozódás sajátosságai. *Századok*, **133.** 4. 809–848.
- Zsoldos Attila (2005): Az ifjabb király országa. *Századok*, **135.** 2. 231–260.